

آیین‌های مذهبی شیعه در شعر صائب

مریم آسرایی*

دکتر ایرج مهرکی**

چکیده

حکومت صفویه توانست با رسمیت بخشی به مذهب شیعه و ایجاد زمینه‌های مساعد اجتماعی و فرهنگی در قلمرو خویش، هویتی مستقل برای خود تعریف کند که نقش قابل توجهی در گسترش تشیع و آیین‌های مذهبی شیعه داشت. هر چند برگزاری آیین‌های مذهبی از اساس یک منشأ کهن اجتماعی داشت. با این حال می‌توان رقابت سیاسی صفویه با حکومت‌های دیگر را، نخستین زمینه و علت برگزاری آیین‌های مذهبی شیعه در این دوره دانست.

در این دوره شیعیان فرصت یافتند آزادانه و به دور از مخالفان، به برگزاری آیین‌های مذهبی شیعه اقدام کنند. صائب بزرگ‌ترین شاعر عصر صفوی با ویژگی سبکی خاص خود، اشاراتی به برگزاری این آیین‌های مذهبی نموده است. در این پژوهش تلاش می‌شود به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی شعر صائب از نظر نمودانواع آیین‌های مذهبی شیعه در عصر صفوی پرداخته شود و برای نشان دادن آن ابتدا به بررسی اندیشه‌های شیعی حکومت صفویه و اوضاع سیاسی آن عصر پردازد و آنگاه از بازتاب مذهب شیعه و آداب و رسوم مذهبی در شعر صائب سخن به میان می‌آید.

کلیدواژه‌گان: آیین‌های مذهبی، تشیع، صائب تبریزی، عصر صفویه

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج. ایران

Ma.Aserae@yahoo.com

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج. ایران (نویسنده مسئول)

Dr.eyraj_meraki@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۱/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۷/۲۰

مقدمه

آیین‌های مذهبی امروز جامعه شیعی، شکل تکامل یافته آیین‌هایی است که پیش از حکومت صفویه به صورت محدود برگزار می‌شده است و در دوره صفویه، با پشتیبانی این دولت شیعی به صورت گسترده تداوم یافته‌اند. بدین لحاظ بررسی آیین‌های مذهبی، شیوه برگزاری آن و پیامدهای آن در قلمرو حکومت صفوی و بازتاب آن در شعر صائب می‌تواند به درک بهتر و عمیق‌تر آیین‌های مذهبی رایج در جامعه شیعی امروز کمک کند. این پژوهش بر آن است آیین‌های مذهبی شیعه را با توجه به دسته‌بندی آیین‌های مذهبی در انسان‌شناسی فرهنگی، به دو گروه آیین‌های گذار که در برگیرنده آیین‌های تولد، مرگ، ازدواج و طلاق است و همچنین آیین‌های مذهبی تقویت، که در برگیرنده آیین‌های سرور و شادمانی، سوگواری و عزاداری و برخی دیگر از آیین‌های مذهبی شیعه است و در شعر صائب راه یافته، بررسی و تحلیل نماید.

آیین در اصطلاح انسان‌شناسی و مردم‌شناسی، تعاریفی دارد، از جمله: هرگونه گنش تکراری، رفتار رسمی و قاعده مندی که از الگوهای تکرارپذیر و ثابت پیروی می‌کند و بیانگر معناها و باورها و ارزش‌های جمعی است، و با سنت‌ها و مراسم مذهبی خاصی نمود می‌یابد. معنای مبنای این تحقیق، آیین یعنی مراسم مذهبی. آن هم مراسم مذهبی شیعه است.

روزگار عصر صفوی بحبوحه ترویج و نشر مذهب شیعه بود و تلاش صفویان برای مشروعیت بخشیدن به حاکمیت خود، توجیه این حاکمیت و مذهبی نمایاندن آن در رقابت با عثمانی‌ها، ازبکان و گورکانیان، مهم‌ترین علت برگزاری و استمرار آیین‌های مذهبی شیعه در قلمرو صفویه بود. ایرانیان در دوره صفوی توانستند بر اساس باورها و عقاید مذهب تشیع به نوعی از همبستگی اجتماعی و به تعبیر مطهری به «دردمشترک» «طلب مشترک» و «آرمان‌های مشترک» دست یازند و وحدت و یکپارچگی ملی را بیافرینند. (مطهری، ۱۳۸۶: ۳۳-۲۱)

صائب شاعر شیعه مذهب دوره صفوی متاثر از محیط، این آیین‌ها و سنت‌ها را با بهره‌گیری از شگرد هنری (مضمون آفرینی) در شعرش نشان می‌دهد. دکتر محمدمامین ریاحی درباره او می‌نویسد: «صائب، بزرگ‌ترین شاعر صفوی و گنجینه عظیم فرهنگ مردم آن روزگار است».

(دریاگشت، ۱۳۷۱: ۷۱)

در شعر او زبان، فرهنگ و آیین‌های اجتماعی مردم با تمام وجود حضور دارد؛ گویا صائب عمداً اندیشه‌ها، اعتقادات، آیین‌ها و هر آن‌چه از مردم بود و به مردم تعلق داشت، همه و همه را ثبت و ضبط کرده است. به گفته امیری فیروزکوهی «صائب شاعر احوال و احساسات و آیین‌ها و آیین‌ها است».
(دریاگشت، ۱۳۷۱: ۲)

هدف این پژوهش شناسایی و تحلیل برخی از باورها و آیین‌های مذهبی شیعی است که در فرآیند شکل‌گیری هویت جمعی شیعیان در این دوره و ایجاد یک حکومت متمرکز و مستقل، نقش و کارکرد مثبتی داشته است و انعکاس آن در اشعار صائب متجلی شده است. پیردازد و با بررسی آماری به صورت تصادفی از ابیات مرتبط با مراسم و آیین‌های مذهبی رایج در این دوره و با توجه به بسامد موضوعات در جستجوی آن است که دریابد کدام یک از آنها در نگاه صائب دارای اهمیت بیشتری بوده است.

برپایی آیین‌های مذهبی اعم از گذار و تقویت در عصر صفوی بر پایه تعالیم و اعتقادات شیعی و متأثر از افکار صوفیانه، سیاست‌های مذهبی صفویان و شرایط اجتماعی مردم برگزار می‌شدند. استمرار آیین‌های مذهبی گذار و تقویت با توجه به زمینه‌ها و علل برگزاری آنها، از سویی موجب تکریم شعائر دینی و از سویی دیگر، موجب همبستگی اجتماعی شیعیان عصر و در نهایت آمیختگی آیین‌های مذهبی با آرایه‌ها و خرافات شد.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه‌ای است که ابتدا با بررسی دیوان صائب، تصحیح محمد قهرمان و نگاهی به اوضاع اجتماعی و سیاسی دوره صفویه ابیات مرتبط با آیین‌های مذهبی شیعه استخراج، سپس با دسته‌بندی موضوعی و مراجعه به منابع موجود، به بررسی بازتاب این آیین‌ها و تحلیل آن‌ها در شعر صائب پرداخته شده است. اساس محدوده پژوهش دیوان صائب شامل قصاید و غزلیات می‌باشد. گردآوری و طبقه‌بندی اطلاعات، تجزیه و تحلیل یافته‌ها و استنتاج کلی، ساختار اساسی این نوشتار را شامل می‌شود و در ارجاع ابیات شاهد مثال با ذکر شماره غزل / شماره بیت اشاره رفته است.

پیشینه تحقیق

در باره زندگی، شعر و اندیشه‌های صائب تحقیقات فراوانی انجام گرفته، اما تاکنون مقاله‌ای که بر موضوع آیین‌های مذهبی شیعی در شعر صائب تمرکز داشته باشد نگارش نیافته است. این تحقیق می‌کوشد با پژوهش در آیین‌های مذهبی شیعه در عصر صفوی و بازتاب و توصیف و تحلیل روشن و مستندی از آیین‌های شیعی عصر صفوی در شعر صائب را ارائه دهد. البته کتاب‌ها و مقالاتی مرتبط با موضوع منظور به رشته تحریر درآمده است که عبارتند از: کتاب «معتقدات و آداب ایرانی از عصر صفوی تا دوره پهلوی» نگاشته هانری ماسه. و مقالاتی از جمله زبان و فرهنگ عامیانه در دیوان صائب از نصرت‌الله دین‌محمدی کرسفی، طنز اجتماعی صائب از هاشم باقرزاده، بررسی تطبیقی آداب و رسوم اجتماعی در شاخه ایرانی شعر دوره صفوی از نسرین رضازاده و رامین صادقی نژاد و مجموعه مقالاتی که آقای دریاگشت در کتاب صائب و سبک هندی گردآوری کرده و نیز مقاله بازتاب شیعه در اشعار صائب نوشته پرنوش پژوهش و پایان نامه کارشناسی ارشد نوشته سید مرتضی حسینی را می‌توان به عنوان پیشینه پژوهش نام برد البته دو نوشتار اخیر بیشتر با رویکرد تاریخی به این موضوع پرداخته‌اند. رویکرد نوآورانه این پژوهش تحلیل هریک از موضوعات مرتبط با مذهب شیعه در شعر صائب است که میزان آنها در هریک با داده مشخص و تحلیل شده است.

دین و باورهای مذهبی

قرآن یکی از کارکردهای دین را همبستگی اجتماعی و دور نگه داشتن جامعه از اختلاف می‌داند و تمسک به دین را عامل اصلی وحدت و انسجام اجتماعی معرفی می‌کند: *وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا*. (آل عمران/ ۱۰۳)

از مؤلفه‌های مهم و سازنده تاریخ اجتماعی ایران عصر صفوی، باورهای شیعی آن‌ها بوده است. جامعه‌شناسان به نقش و کارکرد دین، در ایجاد همبستگی اجتماعی توجه کرده؛ از جمله دور کیم می‌گوید: در واقع تشریفات دینی هر قدر کم اهمیت باشد، اجتماع را به حرکت در می‌آورند؛ گروه‌هایی از مردم برای برگزاری این جشن‌ها گرد هم می‌آیند. پس نخستین اثر آن‌ها

این است که افراد را به هم نزدیک می‌کنند، بر تماس هایشان با یکدیگر می‌افزایند و صمیمیت بیشتری بینشان ایجاد می‌کنند. محتوای آگاهی افراد از همین رهگذر تغییر می‌کند. (دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۸۰)

مذهب تشیع در این دوره بر تمام شئون زندگی ایرانیان سایه انداخته بود. مراسم، آداب دینی و مذهبی و رفتارهای فردی و اجتماعی شیعیان به شدت تحت تأثیر آموزه‌های شیعی قرار داشت. احترام به اهل بیت (ع)، اهتمام به تعظیم شعائر شیعی، برپایی عزاداری محرم و عاشورا، احترام به سادات و... همه با تأثیر پذیری از مذهب شیعه بود که ضمن تأثیر مستقیم بر زندگی اجتماعی شیعیان عصر صائب، موجب تمایز آنان از پیروان دیگر مذاهب اسلامی نیز شد.

راجر سیوری درباره کارکرد مذهب تشیع و ایجاد هویت ملی و همبستگی مستقل اجتماعی در این دوره می‌نویسد: تشیع تمایز آشکاری بین دولت صفویه و امپراطوری عثمانی... به وجود آورد و به این ترتیب به دولت صفوی هویت ارضی و سیاسی داد. برقراری تشیع اثناعشری به عنوان مذهب رسمی کشور موجب ایجاد آگاهی بیشتری نسبت به هویت ملی و بدین طریق، ایجاد دولت متمرکزتر و قوی‌تر شد. اگر هویت ملی ایران، که قوام آن به مذهب شیعه بود، به وجود نمی‌آمد کشور ایران توسط کشور قدرتمند عثمانی که روزگار اوج اقتدارش را می‌گذراند به تصرف در می‌آمد. (سیوری، ۱۳۷۸: ۲۹)

زمینه‌ها، علل و عوامل برگزاری آیین‌های مذهبی

آیین‌های مذهبی شیعه در جامعه صفویه تحت تأثیر علل و عوامل مختلف و زمینه‌های موجود در جامعه آن روز برگزار می‌شد. از جمله:

علل و عوامل سیاسی

صفویان فرزندان «شیخ صفی‌الدین ابواسحاق اردبیلی» بودند که در سال ۶۵۰ هـ ق در قلمرو ایلخانان مغول در اردبیل متولد شد و در سال ۷۳۵ هـ ق درگذشت. شیخ صفی از صوفیان نامدار سده هشتم هجری، مرید، داماد و جانشین شیخ تاج‌الدین زاهد گیلانی بود. (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۴۱۰-۴۲۰) و مقبولیت اجتماعی خوبی داشت. حتی حاکمان مغول هم به او احترام می‌گذاشتند. (مستوفی، ۱۳۶۴:

۶۷۵) وی به باور برخی از محققان سنی شافعی مذهب بود و بیشتر ساکنان اردبیل وی را مراد خود می‌دانستند. شیخ صفی به خاندان رسالت منسوب بود و بیستمین نواده امام هفتم، امام موسی کاظم بود. (براون، ۱۳۶۹: ۴۵) اجداد و نیاکان پادشاهان صفوی گرچه در ابتدا سنی مذهب و زاهدانی صلح طلب بودند، به تدریج تغییر رویه داده و از تسنن به تشیع و از صلح طلبی به جنگجویی و قدرت طلبی روی آوردند. آن‌ها به نوعی میراث‌دار جنبش سربداران و مرعشیان شدند. مرامی که در عین تصوف گرایش شیعی داشت و به سیاست گروید و پیشرفت خود را مدیون مقبولیت تصوف در جامعه آن روزگار بود. (جعفریان، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۹) فرزندان شیخ صفی در اردبیل به عنوان صوفی، زاهد، و مرشد مورد توجه و اقبال عام بودند اینان ترکمان شیعی مذهب و صوفی مسلک متعصبی بودند که زبانشان ترکی و اعتقادشان تشیع و شعارشان مخالفت با سنی‌های متعصب گونه ازبک و عثمانی بود.

شاه اسماعیل با اتکا بر نفوذ دوپست ساله نیاکان خود، حکومت صفویه را تأسیس کرد البته نقش کشورهای اروپایی (پرتغال، اسپانیا، انگلیس، روس، هلند و واتیکان) به استقرار روابط با ایران، به ویژه در قبال بسط قدرت عثمانی را نباید نادیده گرفت.^۱

صفویه در نخستین اقدام خویش در تحکیم مبانی این حکومت، مذهب شیعه اثناعشری را مذهب رسمی حکومت و قلمرو خویش اعلان نمود. وی در شهر تبریز تاج گذاری کرد، خطبه خواند و سکه به نام امیرالمؤمنین (ع) ضرب کرد. چنانکه صائب می‌گوید:

صاحب لـوای اثناعشر صفی کامروز ازوست سکه دین جعفری عیار

(ج ۶، قصاید: ۳۵۴۴)

در هند گشت خطبه اثناعشر بلند شد کامل العیار زر از نام هشت و چار

(همان: ۳۵۶۸)

حکومت صفویه زمانی پدیدار گشت که ایران دچار تشّت سیاسی بود و حکومت‌های کوچک و بزرگ در نقاط مختلف آن حکومت می‌کردند؛ تیموریان در خراسان و آق قویونلوها در غرب و شمال غربی بزرگ‌ترین آن‌ها بودند. صفویان از این نابسامانی سیاسی استفاده کرده و هنگامی که

^۱ (ر. ک احسان، طبری، ۱۳۵۸، ج اول؛ برخی بررسی‌ها درباره جهان بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران)

آق قونیلوها در جنگ خانگی و نزاع بر سر تاج و تخت بودند، تبریز را تصرف و حکومت خویش را بنیان نهادند. آنها با بهره‌گیری از یک ایدئولوژی ضدسنی گرای، ایرانیان را به پذیرفتن شیعی گری واداشتند و بدین سان سدی در مقابل دولت عثمانی و ازبکان ایجاد کردند. شاه اسماعیل اول از همان آغاز، سیاست‌های مذهبی خویش را بر پایه باورها و آیین‌های منسوب به شیعه امامیه بنیان گذاشت و کوشید با اتخاذ سیاست‌های مذهبی و برگزاری آیین‌های مذهبی شیعه در قلمرو خویش، هویتی شیعی برای خود تعریف کند. سپس به بسط و توسعه قدرت خود در دیگر مناطق پرداختند. آن‌ها از تشیع که شکل مخالف با مذهب اهل سنت بود در راستای نیل به قدرت و مخالفت و نبرد با حکومت‌های دیگر استفاده کردند. به گفته ادوارد براون «صفویه توانست از ایران ملتی دوباره، مستقل، خودمحور، پر قدرت و مورد احترام بسازد که مرزهای آن در زمان پادشاهی شاه‌عباس کبیر با مرزهای امپراطوری ساسانی برابر بود». (براون، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۶)

آن‌ها برای تثبیت این هویت و تأیید ادعای خویش از همان آغازین روزهای تأسیس به برپایی آیین‌های مذهبی شیعه اقدام کرده و از برگزاری آن‌ها پشتیبانی نمودند. پادشاهان صفوی پس از ایرانی بودن خود، بر هویت مذهبی چون سیادت و تشیع تأکید می‌کردند و از طریق کارکرد باورهای شیعی در ایجاد وفاق اجتماعی توانستند روح همبستگی را در میان مردم ایران تقویت کنند و از آن‌ها ملتی دوباره بسازند. چراکه قوی‌ترین و مؤثرترین عامل تقویت روح همبستگی میان ایرانیان و تحریک احساسات فزاینده آنان، مذهب تشیع بوده است.

در ابتدای دوره صفویه اشاعه مذهب تشیع و آیین‌های آن با اعمال زور و خشونت انجام می‌پذیرفت، اما پس از مدتی وظیفه اشاعه این آیین به جای ارباب شمشیر به اهل علم واگذار شد. مدارس علمیه فعال شدند و نهاد آموزشی دینی با بهره‌مندی از درآمد قابل توجه موقوفات، هدایت معنوی جامعه را برعهده گرفت و روز به روز بر اعتبار و در نتیجه نفوذ این مدارس در جامعه افزوده شد. (احمدی، ۱۳۹۰: ۱۴۰)

پیروی از مذهب شیعه و برگزاری آیین‌های مذهبی شیعه مهم‌ترین وجه تمایز صفویه با قدرت‌های عثمانی، گورکانی و ازبکان ماوراءالنهر شد و با اتکاء بر همین نیرو بود که قلمرو خویش را در برابر فشارهای عثمانی‌ها و ازبکان حفظ کرد. (جعفریان، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۰) در واقع صفویه با رسمی

کردن مذهب شیعه و برگزاری آیین‌های مذهبی شیعی از پیشرفت تسلط عثمانیان در ایران که پیرو مذهب تسنن بودند، پیش‌گیری کرد.

آیین‌های مذهبی جزو شعائر و نمادهای مذهبی حکومت صفویه محسوب می‌شدند و در کانون توجه شاهان صفوی و مردم قرار داشتند. براین اساس، حتی کارگزاران حکومتی هم به ویژه امیران و داروغه‌ها می‌کوشیدند با زمینه‌سازی برگزاری آیین‌های مذهبی هم از مقبولیت اجتماعی بهره‌مند شوند و هم توجه شاه و نظر مطلوب وی را درباره خود داشته باشند. صائب در شعرش به "بستن در میخانه‌ها" توسط مأموران حکومتی اشاره می‌کند. پادشاهان صفوی هر چند یک بار شراب‌خواری را ترک می‌کردند و دستور منع می‌دادند و اگر کسی تمایل به می‌گساری داشت در خلوت و دور از چشم محتسب باده می‌نوشید و اگر مأموران دهان عابری را بو می‌کشیدند و از دهان هر کس بوی شراب به مشامشان می‌رسید شکمش را پاره می‌کردند. (دریاگشت، ۱۳۷۱: ۱۵۸)

در واقع، برگزاری آیین‌های مذهبی و مشارکت در روند برپایی این آیین‌ها یک نوع اطاعت و فرمانبرداری و هم‌سوایی با حکومت مرکزی و پادشاه محسوب می‌شد. بر همین اساس بود که در اعیاد مذهبی، برای تهنیت‌گویی و عرض تبریک عید به دربار شاه می‌رفتند. (اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۲: ۷۳۸) و همراه او در نماز عید شرکت می‌کردند. حمایت و تبلیغ این مذهب نوین را می‌توان «پایه تحول و حتی گاه تجدیدی در علم و هنر و فلسفه دانست که پس از یک دوره نسبتاً طولانی تتبع و اقتدا و انقیاد موجبات نوآوری‌هایی در این زمینه‌ها گشت و ظهور فیلسوفی چون ملاصدرا و حرکت جوهری در فلسفه، میرفندرسکی و شیخ بهایی در طبیعیات و ریاضیات و صائب تبریزی در شعر و ادبیات را فراهم ساخت. هرچند دیری نگذشت که حکومت صفویه مانند همه نظام‌های خشن غرق در ثروت و قدرتی جابرانه و بی‌رحمانه، چهره‌مزورانه و سالوسانه‌ای نمایاند که روز به روز امکان گسترش فرهنگ و تمدن را از مردم ستاند و نارضایتی‌های گسترده‌ای در بین عوام و خواص به وجود آورد و زمانی نگذشت که این همه دعوی دین‌مداری و تظاهر و سالوس منجر به سرگردانی غریبی در جامعه شد و فراتر از آن رنگ الحاد مذهبی به خود گرفت که از آن جمله می‌توان از مهم‌ترین جنبش الحاد آمیز عصر یعنی جنبش نقطویه نام برد که در زمان شاه عباس رخ داد و منجر به قتل کثیری به دستور شاه در سراسر ایران شد. به قول «عالم آرای عباسی»

ضمن ذکر وقایع هفتمین سال حکومت شاه عباس می‌نویسد: آن طایفه به مذهب حکماء، عالم را قدیم شمرده‌اند. اصلاً اعتقاد به محشر اجساد و قیامت ندارند مکافات حسن و قبح اعمال در عافیت و مذلت دنیا قرار داده، بهشت و دوزخ را همان می‌شمارند (ر. ک. احسان طبری، ۱۳۵۸: ۵۵۷)

علل و عوامل فرهنگی و مذهبی

زمینه‌ها، علل و عوامل فرهنگی و مذهبی متعددی در برگزاری و تداوم آیین‌های مذهبی شیعه در دوره صفویه تأثیر می‌گذاشتند. یکی از این زمینه‌ها نفوذ معنوی صوفیه در بین مردم بود. مردم به صوفیان اعتماد داشتند و آن‌ها را انسان‌هایی مقدّس می‌پنداشتند. برخی از صوفیان درویشانی دوره گرد بودند که به صورت نیمه برهنه در بین مردم عبور و مرور می‌کردند و لباسی از نم‌د آبی‌رنگ می‌پوشیدند. همین نم‌دپوشی آبی‌رنگ در فرهنگ مردم تأثیر گذاشته بود و مردم برخی از مناطق در سوگواری‌های مذهبی لباس آبی‌رنگ از جنس کرباس به تن می‌کردند. (آنتونی شرلی، ۱۳۸۷: ۷۷) صائب در شعرش اصطلاح جامه در نیل زدن که همان جامه کبود کردن که علامت عزاست را آورده و می‌گوید:

جامه در نیل مصیبت زن که آن چشم کبود چون بالای آسمان، فیروز جنگ افتاده است
(۳/۱۱۲۷)

علل و عوامل زیستی، اجتماعی و اقتصادی

در دوره صفویه، برخی از زمینه‌ها و علل و عوامل مؤثر در برپایی و برگزاری آیین‌های مذهبی، عوامل زیستی، اجتماعی و اقتصادی بودند. یکی از این عوامل تأثیرگذار، عرف اجتماعی بود که آیین‌های زناشویی را تحت الشعاع خود قرار می‌داد. بنابر عرف اجتماعی عصر صفوی، جوانان بیش از بیست سالگی نمی‌توانستند وارد عرصه فعالیت‌های جدی اجتماعی شوند مگر اینکه قبل از بیست سالگی ازدواج کنند. ازدواج دائم قبل از بیست سالگی باعث می‌شد که جوان بتواند خود را از بند سرپرستی و نظارت پدر رها بداند. (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۲: ۷۶۷)

تأثیر گذاری قشر بندی و طبقه اجتماعی افراد، در برگزاری آیین های مذهبی را می توان در شیوه برگزاری آیین های زناشویی به وضوح دید. بر همین اساس بود که افراد طبقات پایین، آیین زناشویی را بسیار ساده برگزار می کردند. به طور حتم طبقه اجتماعی و توان اقتصادی آن ها حتی بر مدت زمان برگزاری جشن و جهیزیه عروس و تحفه های اهدایی به عروس تأثیر داشت. وضعیت اقتصادی حتی بر تعداد زنان یک مرد و همسرگزینی او تأثیر داشت. فقط کسانی زن دائمی می گرفتند که متمکن و دارا بودند و دیگران ناگزیر به کنیز یا متعه روی می آوردند. (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۳۸)

صائب از عنوان عقد روان در مقابل عقد دوام استفاده کرده و می گوید:

ای شیشه می چند دهن بسته نشینی با جان بکن عقد روان دختر رز را (۴/۸۰۵)

علل اقتصادی همچنین، زمینه ساز طلاق و آزار و اذیت زنان هم می شد. بر این اساس، گاهی در بین اقشار فرودست جامعه بعضی از مردان که در اداره امور خانواده ناتوان بودند و توانایی پرداخت نفقه و مهریه را هم نداشتند به بهانه هایی با همسر خویش بد رفتاری می کردند. این دسته از مردان با شکنجه و آزار و اذیت جسمی و روحی زن او را وادار به طلاق می کردند و شوهر بدون پرداخت مهریه او را طلاق می داد. گاهی هم ناتوانی جنسی و فحشاء به عنوان یکی از علل و عوامل جسمی و زیستی منجر به طلاق و جدایی می شد. (همان، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۴۴)

رغبت و عدم رغبت پادشاهان صفوی به برخی از امور هم باعث تأثیر گذاری بر شیوه برگزاری برخی از آیین ها می شد. به عنوان مثال توجه شاهان صفوی به مطربان و مغنیان و حمایت از آن ها باعث ترویج طرب و غنا و خوانندگی در مجالس جشن و سرور مردم شیعی در جامعه عصر صفوی می شد و گاه روی گردانی پادشاهان صفوی و اجتناب آن ها از ارباب طرب باعث کم رونق شدن طرب و غنا در بین مردم گردید. همین توجه و حمایت شاهان صفوی حتی باعث شکل گیری طبقه ای به نام مغنیان و اهل طرب در این جامعه شیعی شده بود. (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۱)

آیین‌های مذهبی گذار در شعر صائب

باورهای بنیادین هر جامعه در آیین‌های مذهبی آن جامعه تبلور می‌یابد و آیین‌های مذهبی به طور غالب، با ساخت نماد یا ترکیب نمادهایی همراه است که از ریشه‌های اعتقادی و دینی مشترک سرچشمه می‌گیرند. این آیین‌ها در تقسیم‌بندی‌های انسان‌شناسی فرهنگی در هر جامعه‌ای به دو گروه، کلان آیین‌های گذار و آیین‌های تقویت تقسیم می‌شوند. آیین‌های گذار بیانگر گذر انسان از یک موقعیت اجتماعی به موقعیت دیگری و فرآیندهای زیستی تولد، بلوغ، زناشویی و مرگ آدمی را شامل می‌شوند. (داتیس بتیس و فردبلاگ، ۱۳۷۵: ۶۸۰-۶۷۹) و شامل مراسم‌های آیینی در ارتباط با تولد، بلوغ، ازدواج و مرگ می‌باشد.

آیین‌های تولد

در بررسی حاضر قریب ۱۲ بیت مرتبط به تولد است که در یک بیت اشاره به رسم باستانی ایرانی سالگرد میلاد شده است که این آیین بدون توجه به طبقه اجتماعی در بین مردم رایج بوده است. در ۴ بیت به بریدن بند ناف اشاره می‌رود که از آن یک بیت بریدن بند ناف به عشرت و کام است و در سه بیت دیگر همراه غم و اندوه و ماتم. در یک بیت از گریه نوزاد و دلیل آن که فرود به زندان خاک است می‌گوید و در ابیات بعدی از طفل شیرخوار و قرار دادن نوزاد در گهواره و بستن طفل به گهواره و نیز از سنت بستن مهره به گهواره نام می‌برد.

آیین‌های ازدواج

ازدواج و زناشویی در اسلام، به خصوص مذهب شیعه جایگاه ویژه‌ای دارد به گونه‌ای که فقهای شیعه عصر صفوی از ائمه (ع) نقل می‌کردند «بدترین مردهای مسلمانان آن کسانی هستند که عذب مرده باشند». (بهاء‌الدین عاملی، ۱۴۲۹ ه. ق: ۶۰۶) براین اساس ازدواج و زناشویی ترویج می‌شد. این جشن که از مراسم باشکوه و سنت ملی ایران به شمار می‌رفت در شعر صائب بازتاب داشته است. در بررسی حاضر قریب ۶۵ بیت در دیوان وی به مراسم مرتبط به پیوند زناشویی و سنت هاوسوم پیرامون آن پرداخته شده است که آرایش و زینت‌های مخصوص مراسم پیوند با بسامد ۲۱ بیت

ومراسم شب عروسی ورقص وپایکوبی با بسامد ۲۰ بیت ونیز عبارت عقد دوام (دائم) با ۳ بیت وعقد روان با ۱ بیت بیشترین وکمترین بسامد را داراست

آیین‌های وفات و سوگواری در گذشتگان عادی

آیین‌های سوگواری نیز از جمله مراسمی است که در حوزه فرهنگ یک جامعه قرار می‌گیرد. در این قسمت، به بررسی آداب و سنت‌های سوگواری به عنوان یک مسئله اجتماعی در عصر صائب پرداخته می‌شود و سعی بر آن است تا مراسم سوگواری و عزاداری، تدفین، تلقین، پوشش سوگ، در نزد حاکمان و مردم عصر مورد توجه قرار دهد. و از این رهگذر تا حدودی بحث تاریخی و مذهبی آداب سوگواری را در نزد ایرانیان و شیعیان این دوره روشن نماید. در بررسی حاضر در شعر صائب قریب ۱۴ بیت در موضوع بازتاب آیین‌های سوگواری مد نظر واقع شد که از این میان بیشترین بسامد مرتبط با لحد و الف بر خاک کشیدن با ۲۹ بیت ومراسم کفن وودفن و خاکسپاری با ۲۳ بیت ذکر بلند گریه وآه با ۱۲ بیت وشمع مزار وسنگ ولوح مزار با ۱۱ بیت وکمترین بسامد باموضوع حلالی خواستن بایک بیت وحلوا در مراسم عزا با دو بیت دیده می‌شود.

جدول شماره (۱) آئین‌های مذهبی گذار در شعر صائب براساس دیوان صائب

آئین	مصادیق	شماره‌های ابیات	فراوانی	درصد
تولد (۸ مورد)	جشن تولد	(۵/۵۶۳۳) و (۷/۶۹۳۱) و (۶/۵۰۰۶) و (۵/۵۸۷۷) و (۷/۲۳۳۱) و (۱/۵۵۱) و (۹/۶۵۸۳) و (۵/۶۴)	۸	٪۴/۱
ازدواج (۶ مورد)	خواستگاری، شیربها، نامزدی، رونما	(۹/۳۹۶۱) و (۵/۶۹۵۷) و (۴/۱۷۳۷) و (۱۰/۵۵۹۸) و (۱۱/۵۵۹۴) و (۸/۶۲۷۸) و (۱/۲۹۷۰) و (۱/۶۵۶۳) و (۵/۳۲۴۸) و (۲۲۹۴)	۱۱	٪۵/۷
	عقد کتان (دائم)	(۵/۲۰۶۱) و (۸/۳۶۵) و (۲۱/۳۵۶۸)	۳	٪۱/۵
	عقد روان، جاله	(۴/۸۰۵) و (۲/۶۵۸) و (۸/۱۷۶۳) و (۵/۲۰۷۱) و (۱۳/۲۹۱۷) و (۸/۵۵۷۰)	۶	٪۳/۱
	محضر چشم روشنی	(۸/۵۱۱) و (۶/۹۱۷) و (۵/۳۶۶۷) و (۲/۴۱۰۳) و (۱۳/۳۶۲۳) و (۱/۲۲۳۳)	۶	٪۳/۱
	آئینه داری	(۱/۱۸۷۹) و (۱۲/۱۹۵۰) و (۲/۴۳۷) و (۱۰/۴۸۹) و (۱/۱۹۰۰)	۵	٪۲/۶

درصد	فراوانی	شماره‌های ابیات	مصادیق	آئین
٪۶/۲	۱۲	(۴۱/۹۱۱) و (۱/۶۱۸۱) و (۳/۶۱۸۱) و (۱۲/۲۳۶۴) و (۱۲/۲۴۷۲) و (۴/۳۸۵۵) و (۱۴/۴۷۵۷) و (۵/۱۳۲۵) و (۱۲/۶۶۶۸) و (۱/۵۶۸۵) و (۴/۵۳۹۳) و (۱۳/۱۷۴۵)	رقص و پایکوبی	مرگ و زندگی (۱۲۶)
٪۱	۲	(۱۴/۶۵۱۶) و (۱/۶۱۱۷)	چراغانی	
٪۱۰/۹	۲۱	(۶/۱۳۱۷) و (۷/۷۰۲) و (۱۰/۴۱۱۲) و (۴/۵۷۹۸) و (۱۰/۴۸۹) و (۱۴/۲۰۹۴) و (۷/۲۲۷) و (۴/۱۲۲۶) و (۱۴/۲۰۹۴) و (۱/۴۳۵) و (۱/۱۳۱۸) و (۲/۵۹۰۴) و (۱/۶۴۳) و (۵/۱۱۹۰) و (۶/۳۴۳۳) و (۵/۴۱۲۱) و (۸/۲۴۵۷) و (۳/۳۹۳۳) و (۱/۴۶۰۳) و (۵/۱۸۸۰) و (۶/۶۹۰۵)	آرایش وزینت‌های مخصوص	
٪۵/۲	۱۰	(۵/۳۲۹۱) و (۵/۱۰۵) و (۱/۱۰۶) و (۵/۱۰۲۴) و (۱۵/۱۱۴۸) و (۱۵/۱۱۴۸) و (۴/۴۲۲۸) و (۷/۴۱۴۹) و (۱۲/۶۵۷۰) و (۶/۵۲۷)	فراموشکده؛ گورستان، یادبود، آذین بستن تربت	
٪۱	۲	(۵/۱۹۹) و (۱۱/۲۷۲۸)	خواب اجل	
٪۲/۶	۵	(۱۰/۵۲۷۴) و (۵/۸۷) و (۶/۲۷۱۷) و (۱/۱۳۱۰) و (۱۷/۶۴۱۷)	سوگ	
٪۱	۲	(۶/۴۵۵۴) و (۵/۳۹۸)	پخش حلوا در مراسم عزرا	
٪۵/۷	۱۱	(۷/۵۰۸۱) و (۷/۱۵۵۶) و (۱۰/۴۵۰۵) و (۵/۳۲۱۲) و (۶/۶۰۵۴) و (۲/۶۲۹۱) و (۶/۴۴۵۴) و (۳/۵۵۱) و (۹/۴۲۴۳) و (۸/۴۲۴۳) و (۵/۲۷۲۷)	ذکر بلند و گریه و آه	

آئین	مصادیق	شماره‌های ابیات	فراوانی	درصد
	حلالی خواستن	(۶/۱۴۰۴)	۱	٪.۵
	جامه عزا	(۳/۱۱۲۷) و (۱۶/۲۳۰۸) و (۸/۶۶۱۳) و (۸/۴۹۶) و (۸/۶۵۳۸) و (۱/۶۵۳۸) و (۳/۲۵۳) و (۸/۱۱۳۹) و (۵/۱۲۶۹) و (۴/۲۳۵۲) و (۶/۵۰۳۶)	۱۰	٪۵/۲
	پرهیز از نواختن آلات طرب شنیدن	(۶/۶۰۵۴) و (۶/۵۰۳۶) و (۵/۱۲۶۹)	۳	٪۱/۵
	ماتم سرا، ماتم خانه	(۴/۲۸۹۱) و (۶/۴۰) و (۱/۳۰۳۴) و (۱/۳۱۲۰) و (۴۸/۲۵۸۷) و (۶/۲۲۸۶) و (۲/۲۱۱۵) و (۵/۱۴۱)	۸	٪۴/۱
	داغ عزیزان، غربت فرزند	(۲/۲۶۴۴) و (۱۶/۵۳۸۲) و (۳/۵۶۴۷) و (۸/۱۱۳۸) و (۹/۱۷۸۰) و (۳/۱۸۵۷) و (۱۶/۶۹۴۵) و (۶/۷۳۸) و (۸/۱۸۹۲) و (۵/۱۴۶)	۱۰	٪۵/۲
	مراسم کفن و دفن و خاکسپاری	(۳/۵۰۰۷) و (۲/۳۴۳۵) و (۱/۳۴۳۵) و (۵/۵۸۱۱) و (۴/۶۵۰۴) و (۲/۲۲۹۲) و (۳/۳۵) و (۱۴/۲۲۳) و (۱۲/۲۷۴) و (۴/۱۷۴۶) و (۲/۲۲۷۸) و (۱۰/۴۴۸۰) و (۶/۱۳)	۱۲	٪۶/۲
	نیایش، گذاشتن مرده در تابوت، مرکب چوبین،	(۷/۴۲۵۲) و (ج ۶، قصاید ۳۵۴۸) و (۷/۲۰۲۴) و (۷/۲۰۲۴) و (۷/۶۱۴۹) و (ج ۶، قصاید ۳۵۹۰) و (ج ۶، قصاید ۳۵۴۸) و (۴/۳۲۷۷) و (۱/۵۶۷۹) و (۲/۱۰۳۱) و (۱/۱۱۳۲)	۱۱	٪۵/۷

آئین	مصادیق	شماره‌های ابیات	فراوانی	درصد
	اسب چوب			
	لحد، الف برخاک کشیدن	(۱۴/۲۱۳) و (۱۴/۲۱۳) و (۱۰/۳۱۷) و (۴/۴۲۶) و (۹/۲۲۹۷) و (۱۱/۱۹۶۴) و (۷/۶۸۵۶) و (۷/۲۷۶۸) و (۲/۱۴۷۵) و (منسوبات ج ۶ ۳۶۴۳) و (۱۷/۶۴۱۷) و (۱۲/۱۱۲۴) و (۴/۲۳۰) و (۷/۲۳۳) و (۳/۷۴۹) و (۲/۱۳۴۸) و (۴/۲۲۶۷) و (۹/۶۳۵۶) و (۵/۹۵۶) و (۲/۲۹۰۳) و (۶/۴۴۴۶) و (۵/۴۰۲۵) و (۱۳/۱۷۲۷) و (منسوبات، ج ۶ ۳۶۴۳) و (۱/۸۹۵)	۲۵	٪۱۳/۰۸
	شمع مزارو شمع ماتم	(۲/۲۶۹) و (۸/۳۱۰۵) و (۴/۳۴۶) و (۱۱/۵۷۷۳) و (۶/۶۹۷۰) و (۳/۱۲۲۲) و (۲/۴۰۵)	۷	٪۳/۶
		مجموع	۱۹۱	

آیین‌های مذهبی تقویت در شعر صائب

آیین‌ها می‌توانند تقویت‌کننده و افزایش‌دهنده همبستگی گروهی یا پیشبرد دگرگونی باشند؛ هر چند که ممکن است دگرگونی رخ داده در عمل، متفاوت با انتظارات و خواسته‌های گروه مذهبی برگزارکننده باشد. (داتیس بیس و فردپلاگ، ۱۳۷۵: ۶۷۹-۶۷۷) فراتر از آن می‌توان گفت؛ آیین‌های مذهبی علاوه بر تقویت‌کنندگی همبستگی گروهی، می‌توانند تقویت‌کننده رابطه عبودی بین انسان و خالقش شوند. براین اساس این قسمت از نوشتار آیین‌های تقویت شیعی عصر صفوی در شعر صائب را با توجه به داده‌های نمونه شعری صائب به سه گروه عمده آیین‌های سرور و شادمانی، آیین‌های سوگواری و عزاداری و دیگر آیین‌های تقویت تقسیم می‌کند و به توصیف و تحلیل آن‌ها پرداخته می‌شود.

آیین‌های سرور و شادمانی

آیین‌های سرور و شادمانی مذهبی، بنابر دلایل مختلفی در ادوار پیش از صفویه کمتر مورد توجه قرار می‌گرفت؛ اما در دوره صفویه، به ویژه با تعصبی که این حکومت در رعایت آداب مذهبی از خود نشان می‌دادند، این آیین‌ها مورد توجه قرار گرفت (جعفری، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۲۳). جشن‌های سرور و شادمانی عیدانه، به ویژه عیدهای مذهبی این دوره با آوا و نوای رسای شیپورها و طبل‌ها اعلام همگانی می‌شد. (سانسون، ۱۳۷۷: ۵۰) این اعیاد مذهبی همراه با آیین‌هایی برگزار می‌شد از جمله نقاره‌زنی، آتش‌بازی و مسابقات تیراندازی و... از دیگر رسوم رایج این اعیاد «دید و بازدید» و تیریک‌گویی عید و آرزوی سعادت و سلامتی و طول عمر برای یکدیگر جزو آداب عمومی روزهای عید بود. نکته جالب در بررسی حاضر ملالت و دل‌ناخوشی شاعر از برگزاری این سنت است صائب در ۲۱ بیت به این مسئله اشاره می‌کند.

عید فطر

این عید که «عید رمضان» نیز نامیده می‌شد، یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین اعیاد کشور بود (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۴۹) به اندازه‌ای که شاهان صفوی به هنگام لشکرکشی و مسافرت نیز از تعظیم و برپایی

جشن و سرور و لوازم آداب و سنن آن چشم‌پوشی نمی‌کردند. (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۵۵۸) از رسومات مربوط به این عید که در شعر صائب بدان‌ها اشاره شده استهلال و تشبیه ابروی یار به هلال عید با بسامد ۱۸ بیت، نماز عید و مراسم شب قدر ۲۶ بیت، پرداخت کفّاره، دید و بازدید و سنت حنابستن را می‌توان اشاره کرد. در مجموع درباره ماه رمضان ۱۱۷ بیت مورد بررسی واقع شد

عید قربان یا عید اضحی

«دهم روز از ذی‌الحجه عید گوسپند کشان که حاجیان به منی قربانی کنند...». (بیرونی، ۱۳۶۷: ۲۵۳) بازتاب مراسم و مناسک حج و عید قربان ۴۷ بیت از بررسی حاضر را در بر می‌گیرد که بالاترین بسامد مربوط به مراسم قربانی با ۲۸ بیت و کمترین بسامد با موضوع طواف با ۷ بیت است.

عید غدیر

عید غدیر از آیین‌های مذهبی است که سازنده تاریخ اجتماعی شیعیان به شمار آمده و به رمز و شعار تشیع نیز تبدیل شده است. غدیر یعنی هجدهم ذی‌الحجه روزی محسوب می‌شد که پیامبر خدا (ص) بر عالمیان شرط کرد « هر که اعتقاد به امامت امیرالمؤمنین و یازده فرزندش کند آتش دوزخ بر او حرام باشد». (مجلسی، ۱۴۱۴ ه. ق، ج ۶: ۲۵۱) این عید به عنوان عید ولایت حضرت علی (ع) از آن جهت که با داعیه‌های مذهبی صفوی مناسبت داشت، در اصفهان عهد صفویه مورد توجه مردم قرار می‌گرفت. (جعفری، ۱۳۸۰: ۱۲۴)

کمپفر در این باره می‌نویسد: به اعتقاد ایرانیان، هنگامی که پیامبر (ص) و امام علی (ع) با یکدیگر مصافحه می‌کردند، بر اثر معجزه حیرت‌انگیزی به یک جسم و روح تبدیل شدند و به همین دلیل شیعیان در این روز جشن با شکوهی برگزار می‌کنند... این اتحاد جسم و روح دلیل و مدرک خوبی است برای ایرانیان (شیعه) بر ضد ترک‌ها (سنی) و آن را نشانه‌ای قاطع می‌دانند از تصمیم پیامبر اکرم (ص) برای تعیین علی (ع) برای جانشینی خود. (کمپفر، ۱۸۳: ۱۳۶۰)

صائب در قصیده‌ای که در تعمیر تربت امیرالمؤمنین (ع) سروده است، از عنوان عید غدیر بهره برده است.

آخرزفیض ساقی کوثر تمام سال عید غدیر شد به مقیمان این دیار
(ج ۶، قصاید: ۳۵۴۳)

و در غزلی از مضمون نشاط عیدخم می گوید:

نگردد راست هر پستی که از منت دو تا گردد نبرد از ماه نو صائب نشاط عید خم بیرون
(۱۲/۶۲۶۸)

بازتاب ولایت علی ع به همراه قصیده ذوالفقار که ۴۰ بیت است والقباب و عناوین حضرت علی در مجموع ۶۰ بیت مورد بررسی این تحقیق است. انتظار ظهور حضرت مهدی در این تحقیق در ۷ بیت مشاهده می شود.

آیین‌های سوگواری ایام محرم و شهادت امام حسین (ع)

برگزاری سوگواری بین مردم یکی از حرکات فرهنگی و ملی است که برای نگه داشتن یادبود و خاطره شهادت مظلومانه امام حسین (ع) در کربلا و یادآوری روح مبارزه بین شیعیان و خلفا در قرون دوم و سوم و چهارم هجری اولین بار به صورت رسمی توسط یکی از حاکمیت‌های ایرانی شیعی یعنی آل بویه صورت گرفت. (صفاکیش، ۱۳۹۰: ۴۳۴)

اشاره به ماه محرم و عزاداری در این ماه، از باورهای مذهبی شیعیان است که می توان آن را از تأثیرات رسمی و همه گیر شدن این مذهب دانست. آیین‌های سوگواری مذهبی در زمره مهم ترین آیین‌های مذهبی شیعی بودند که در دوره صفویه برگزار می شد مهم ترین سوگواری آیین‌های مذهبی، آیین‌های سوگواری عاشورا، اربعین، ۲۸ صفر و ۲۱ رمضان بود.

لعن یزید

تجاهر به تبراً و سب و لعن علنی، از دیگر آداب مذهبی است که در شکل گیری تاریخ اجتماعی شیعیان در دوره صفوی مؤثر بوده است. شاه اسماعیل اول، در برابر توصیه برخی مبنی بر چشم پوشی از ترویج تجاهر به تبراً می گوید: «من پادشاهی و شهریاری را از برای ترویج دین مبین و لعن

دشمنان اهل بیت (ع) می خواهم و اگر این نباشد آن به چه کار من آید». (ناجی، ۱۵۹:۱۳۸۷) بدین ترتیب لعن به شعار ملی تبدیل شد و در تمام مراسم و آیین ها به کار می رفت: لعن یزید، تلخی حرمت ز می برد بر روی ماعبث در میخانه بسته اند (۶/۴۱۳۱)

ممنوعیت لعن یزید توسط حاکم بغداد

به گفته امیری فیروز کوهی زمان سرایش بیت زیر به سالی بر می گردد که میرزاصائب به عتبات عالیات مشرف بود. حاکم بغداد مردم را از لعن یزید ممنوع کرده بود و با اینکه میرزا درهمه عمر خود یک بیت در هجو کسی نساخته بود این بیت را سرود: حاکم بغداد حکمی کرد می باید شنید تا که او باشد نباید کرد لعنت بر یزید (امیری فیروز کوهی، ۱۳۷۳: ۳۸)

جدول شماره (۲) آئین‌های مذهبی تقویت در شعر صائب براساس دیوان صائب

درصد	تعداد	مثال در شعر صائب	مصادیق	آیین
٪۰/۲۶	۱		(۱/۱۴۰۷)	عید فطر
٪۱/۵	۶		(۱۲/۱۲۴۷) و (۵/۲۶۰۱) و (۵/۳۰۶۶) و (۴/۵۷۹۶) و (۷/۶۷۲۲) و (۸/۵۸۷۷)	استهلال
٪۰/۲۶	۱		(۷/۱۹۲۴)	پرداخت کفاره
٪۲/۸	۱۱		(۳/۳۱۱) و (۱۱/۹۱۴) و (۱۰/۱۱۰۷) و (۲/۱۵۹۵) و (۴/۲۷۴۹) و (۲/۳۴۹۵) و (۲/۳۹۴۴) و (۱۱/۴۵۸۳) و (۹/۴۹۸۷) و (۵/۵۳۴۷) و (۴/۶۱۸۶)	تشبیه هلال ابروی یار به هلال عید
٪۴/۱	۱۶		(۹/۱۷۰) و (۲/۲۱۵) و (۶/۳۹۴) و (۱/۴۶۶) و (۷/۶۹۸) و (۲/۷۸۱) و (۵/۱۳۳۴) و (۴/۱۷۰۰) و (۵/۱۸۳۱) و (۱/۳۱۱) و (۸/۳۴۰۹) و (۳/۴۴۸۱) و (۱۴/۴۵۹۰) و (۹/۴۸۳۶) و (۱/۵۵۰۵) و (۱/۶۲۳۹)	عید فطرو آغاز عشرت طلبی
٪۰/۲۶	۱		(۱/۲۳۶۳)	مراسم کلوخ اندازان
٪۴/۱	۱۶		(۱۱/۳۲۸) و (۹/۳۵۶) و (۳/۷۰۲) و (۳/۸۲۲) و (۶/۸۹۰) و (۵/۸۹۶) و (۶/۳۵۰۶) و (۵/۱۱۱۵) و (۶/۱۴۲) و (۵/۱۴۶۸) و (۵/۲۰۰۱) و (۶/۴۹۱۸) و (۵/۴۹۱۸) و (۱۰/۵۶۸۲) و (۲/۳۴۲۸) و (۱۰/۵۰۴) و (۱۰/۲۴۶۵)	شب قدر
٪۰/۵۲	۲		(۷/۱۷۰۲) و (۸/۴۶۲)	شب زنده داری در شب

روزه (۱۳۳ مورد)

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
			قدر	
٪۱/۵	۶	(۱/۱۰۵۵) و (۱/۱۰۵۳) و (۲/۱۰۵۱) و (۷/۳۰۹) و (۵/۲۶۸) و (۷/۱۲۴)	خواندن دعای جوشن کیب در شب‌های قدر	
٪۰/۲۶	۱	(۱/۲۷۲۱)	مراسم احیاء شب قدر	
٪۰/۵۲	۲	(۶/۵۲۸۱) و (۶/۳۵۱۷)	مراسم افطار در ماه رمضان	
٪۰/۷۱	۳	(۵/۶۹۴۸) و (۱۰/۱۳۰۲) و (۱/۲۱۵)	ماه روزه رمضان	
٪۰/۲۶	۱	(۱۱/۳۹۳)	قضای روزه	
٪۰/۵۲	۲	(۱۴/۶۳۹) و (۸/۴۹)	روزه داران	
٪۰/۲۶	۱	(۹/۱۷۲۱)	صدقه نان روزه سفلیگان	
٪۲/۰۸	۸	(۳۴۶۲: ۴ ج) و (۹/۶۴۵۴) و (۷/۳۶۸۵) و (۱۳/۳۴۸۷) و (۵/۲۴۶۳) و (۴/۲۲۵۶) و (۳/۳۰۸۳) و (۸/۲۴۳۸)	ماه عید	
٪۰/۵۲	۲	(غ ۱۲۰۱: ۱۰۷۵) و (غ ۲۱۷۰ : ۱۰۶۱)	وداع با ماه	

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
			رمضان	
٪۰/۲۶	۱	(غزل ۱۴۸۵ : ۷۳۷)	غزل روز ماه رمضان مصادف با بستان	
٪۰/۲۶	۱	(۲۵۴۸ : ۵۲۸۱)	نزول کلام اله مجید در ماه مبارک رمضان غزل	
٪۲/۳	۹	(۳۵۷۲/۸) و (۳۵۹۴/۵۲) و (۳۵۸۷/۴۹) و (۳۵۶۳/۴۵) و (۳۵۵۸/۳۹) و (۲۵۹۹/۵۸) و (۳۶۰۰/۱۲) و (۳۶۲۶/۱۰) و (۳۶۲۷/۵)	نگاه مداحان به تقابل ماه رمضان و عید فطر به تطابق ممدوح	
٪۰/۵۲	۲	(۲/۹۸) و (۲/۲۵۶۲)	حنای عید	
٪۰/۷۱	۳	(۶/۲۸۲۸) و (۴/۲۶۱۹) و (۹/۱۰۹)	عید طعنان	
٪۰/۷۱	۳	(۴/۴۱۷) و (۷/۳۴۵) و (۴/۴۱۵)	عیدی	

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
٪۱/۳	۵	(۵/۴۱۱۸) و (۳/۳۴۴۲) و (۱۰/۱۸۶۲) و (۳/۶۸۰) و (۱/۶۲۱)	روز حساب و عید	
٪۰/۲۶	۱	(۹/۸۶۵)	رویت هلال عید در آب	
٪۲/۳	۹	(۳/۱۰۷۲) و (۱/۲۰۴۲) و (۲/۲۰۵۲) و (۲/۳۴۲۸) و (۷/۲۶۱۵) و (۱۱/۱۶۵۵) و (۱/۱۶۷۴) و (۳/۲۰۴۱) و (۶/۳۴۱۱)	امیدگشا و ناامیدی از ماه عید	
٪۰/۲۶	۱	(۴/۳۰۰۳)	هلال ماه و جوانی	
٪۰/۲۶	۱	(۳/۳۳۱۲)	عید و محرم	
٪۱/۳	۵	(۴/۶۵۳۸) و (۱۲/۴۴۹۹) و (۳/۳۷۹۳) و (۲۱/۴۲۹۸) و (۴/۳۷۴۴)	عید و قناعت در رضا و تواضع	
٪۳/۱۲	۱۲	(۱/۶۹۸) و (۷/۱۰۴۸) و (۲/۱۲۰۰) و (۴/۲۳۵۴) و (۷/۲۴۱۷) و (۱۱/۲۶۱۷) و (۳/۴۲۳۳) و (۵/۵۶۳۴) و (۶۲۹۱) و (۵/۴۸۲۹) و (۴/۸۲۹) و (۲/۱۶۷۴) و (۲/۵۴)	ملالت و نادلخوشی صائب از سنت دید و وادید	

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
٪۰/۷۱	۳		داغ ماتم دیده به سبب عید	
٪۳/۱۲	۱۲		بازتاب مناسک وحج و عید قربان احرام د رمکه	مناسک حج (۴۷ مورد)
٪۱/۸	۷		طواف	
٪۳/۱۲	۱۲		بازتاب عید قربان و مراسم مربوط به آن	
٪۳/۱۲	۱۲		چشم قربانی	
٪۱/۰۴	۴		صیدقربان و صیدقربانی	

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
٪۱/۳	۵	(۱۱/۲۲۳۰) و (۱۴/۲۶۷) و (۳۵۴۲) و (۱۲/۶۲۶۸) و (۲۲/۳۵۴۳)	بازتاب عید غدیر	
٪۱۰/۴	۴۰	(بیش از ۴۰ بیت)	ذوالفقار	
٪۱/۰۴	۴	(ج ۶: ۳۵۴۳) و (۱۲/۶۲۶۸) و (ج ۶: ۳۵۴۲)	عید غدیر	امام
٪۳/۱۲	۱۲	(ج ۶: ۳۵۴۲) و (ج ۶: ۳۵۵۳) و (غ ۳۴۴۱: ۱۱) و (ج ۶: ۳۵۴۲) و (ج ۶: ۳۵۴۳) و (ج ۶: ۳۵۴۵) و (ج ۶: ۳۵۴۲) و (ج ۶: ۳۵۴۳) و (ج ۶: ۳۵۹۸) و (غ ۱۱/۲۳۳۰) و (غ ۱۱/۴۰۴۴) و (غ ۹/۴۳۲۲)	امیرالمومنین حیدر، مرتضی علی یعصوب الدین شاه مردان شاه نجف ساقی کوثر	علی (ع) (۶۸) مورد)
٪۱/۸	۷	(ج ۶: ۳۵۲۴) و (همان: ۳۵۴۴) و (ج ۶: ۳۵۵۳) و (ج ۶: ۳۵۵۴) و (ج ۶: ۳۵۵۹) و (ج ۶: ۳۵۸۰) و (ج ۶: ۳۵۸۲)	حضرت مهدی (عج) و انتظار ظهور	امام زمان (عج) (۷) مورد)

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
۱۴/۸٪	۵۷	قصیده مفاخر در مدح سیدالشهداء در ۵۷ بیت ج ۶	قصیده به طور کلی در مدح پیامبر(ص)، امام حسین، امام رضا شاهان صفوی و بعضی از حکمرانان هند	سایر امامان شیعه (۵۷ مورد)
۷/۰۳٪	۲۷	۳۰/۳۵۸۹ و ۴/۵۶۸۲ و ۱۰/۵۷۵۷ و ۲۴/۳۵۸۹ و ۲۶/۳۵۸۹ و همان/۲۷ و همان/۲۸ و همان/۲۹ و همان/۳۱ و همان/۲۴ و همان/۳۷ و همان/۳۵ و همان/۳۴ و همان/۴۷ و همان/۲۱ و همان/۱۸ و همان/۳۲ و همان/۴۱ و همان/۴۲ و همان/۵۴ و ۲/۱۸۸۹ و ۲/۱۱۶۰ و (منسوبات/۱۰) و ۶/۱۷۴۶ و ۵/۱۱۶۸ و ۲/۲۵۸۴ و ۵۱۲۸ و ۸/ (۴/۱۹۱۱)	تقدم امام حسین بر ۹ تن از معصومین شفا بخش بودن خاک کربلا	امام حسین (ع) (۷۴ مورد)

درصد	تعداد	مثال در شعراء	مصادیق	آیین
٪۰/۷۱	۳		(همان/۵۱) و (همان/۵۲) و (۶/۴۱۳۱)	مقهور و ملعون
٪۴/۴	۱۷		(۹/۶۶۷۲) و (۸/۵۱۵۱) و (۶/۴۸۵۱) و (۱/۴۶۹۵) و (۹/۴۹۷۲) و (۵/۹۹۴) و (۶/۹۶۰) و (۴/۳۸۵۷) و (۴/۲۲۳۴) و (۱۳/۶۴۳۱) و (۹/۲۲۲۹) و (۲۵/۲۵۴۴) و (۱/۲۳۲۵) و (۱۰/۲۷۳۴) و (۱/۳۳۸۷) و (۳۲/۳۵۸۹) و (۶/۳۵۴۳)	مهر و شهدای کربلا
٪۰/۷۱	۳		(۶/۳۹۳) و (۷/۶۷۱) و (۵۵/۳۵۹۰)	گریستن برای امام حسین
٪۱/۵	۶		(۶/۴۹۳) و (۳/۳۳۱۲) و (۳/۳۶۵۷) و (۱/۵۰۰۲) و (۴/۶۵۲۸) و (۱۰/۶۶۷۲)	شاه شهیدان ماه محرم
٪۲/۰۸	۸		(۱۰/۶۶۷۲) و (ج قصاید/۳۵۴۳) و (۸/۶۱۵۹) و (۸/۶۲۱۰) و (۷/۳۹۳) و (۸/۳۹۵) و (۳/۴۱۳۱) و (۲/۴۱۳۲)	سنگ و تیغ کردن نخل
٪۲/۳	۹		(۷/۱۰۷۲) و (۵/۱۱۱۵) و (۷/۸۹۹) و (۴/۲۹۷۸) و (۲/۳۰۶۹) و (۱۹/۵۳۵۶) و (۴/۶۱۹۳) و (۵/۶۴۷۳) و (۷۰۰۵)	شام غریبان
	۳۸۴		(۶/	مجموع

از دیگر نکات قابل تامل در دیوان صائب که نمی‌توان آن را از نظر دور داشت این است که شعر صائب به لحاظ صورت مشحون از اشارات متنوع و متعددی به آیین‌های مذهب تشیع است اما به لحاظ محتوایی در شعر او همان نگاه نقادانه‌ای را می‌بینیم که به پیروی از حافظ به تظاهرات دین مدارانه دارد آنجا که دین دستمایه مقاصد سیاسی می‌شود، به سخت‌گیری‌های مفرط در اجرای آیین‌ها و مراسم می‌انجامد. این نگرش در سطح اجتماعی برای واداشتن و یا باز داشتن از امری دینی به شکلی تعصب‌آلود و مقلدانه و غیر عقلانی صورت می‌گیرد و زمینه ظهور و گسترش عقاید خرافی را فراهم می‌آورد. در شعر او علیرغم بسامد بالای آیین‌ها و مراسم دینی، مضامین انتقادی فراوانی بر شرایط دینی حاکم بیان می‌شود به عنوان مثال به طور تقریبی در ۱۱۷ بیت از شعر او به مضامین روزه داری در ماه رمضان و آیین‌های پیرامون آن می‌پردازد اما در ابیاتی از او می‌شنویم:

زنده می‌سوزد برای مرده در هندوستان دل نمی‌سوزد در این کشور به هم احباب را
(۶/۱۳)

طاعت زهاد را می‌بود اگر کیفیتی مهر می‌زد بر دهن خمیازه محراب را
(۷/۱۳)

و یا:

پشه با شب زنده داری خون مردم می‌خورد زینهار از زاهد شب زنده دار اندیشه کن
(۱۱/۶۰۹۵)

روزه نزدیک است می‌باید کلوخ انداز کرد زاهدان خشک را رندانه از سرباز کرد
(۱/۲۳۶۳)

و:

زاهد نیم به مهره گل مشورت کنم تسبیح استخاره من عقده‌ی دلی است
(۴/۱۹۱۱)

بررسی شعر صائب از این بعد یعنی جریان تناقضی بین صورت و محتوا می‌تواند موضوع مقالات بعدی باشد که به شناخت بهتر شاعر و اوضاع و شرایط اجتماعی او بیانجامد.

نتیجه‌گیری

پادشاهان صفوی، می‌کوشیدند با تکیه بر مذهب و برپایی آیین‌های مذهبی شیعه هویتی مستقل برای خویش تعریف کنند که در تقابل با هویت حکومت‌های داخلی و خارجی رقیبانشان باشد. رفتار اجتماعی شیعیان این دوره به شدت تحت تأثیر حوادث مهم تاریخی است که در تاریخ تشیع، به ویژه در عصر صفوی رخ داده است. مذهب تشیع در این دوره بر تمام شئون زندگی ایرانیان سایه انداخته بود. مراسم، آداب دینی و مذهبی و رفتارهای فردی و اجتماعی شیعیان به شدت تحت تأثیر آموزه‌های شیعی قرار داشت. صائب تبریزی در چنین جامعه‌ای رشد کرده و این آیین‌ها و باورهای شیعی زمانه در اشعارش کاملاً پیداست. در شعر او به ترویج تشیع و آیین‌ها و باورهای مذهبی شیعه به عنوان تنها مذهب رسمی کشور و کوشش‌های پیگیری که شاهان صفوی برای تحکیم و تثبیت آن انجام می‌دادند، اشاره شده است. بنابراین نتایج حاصل از تحلیل جداول تهیه شده (شماره‌های ۱ و ۲) توسط محقق مویید نکات زیر است:

بیشتر ابیات شاعر مربوط به حوزه آیین‌های مذهبی تقویت با فراوانی ۳۸۴ مورد است به طوری که در این حوزه بموضوعات (ماه رمضان، مناسک حج، امامان شیعه و...) اشاره شده است که در مجموع در حوزه مرتبط با ماه رمضان و روزه داری و آئین‌های مرتبط با آن با تعداد ۱۳۳ مورد در شعر صائب پرداخته شده است که نسبت به سایر موضوعات از فراوانی بیشتری برخوردار است و در آیین‌های مذهبی تقویت کمترین فراوانی مربوط به موضوع آئین‌های مرتبط با حج است بنابراین براساس داده‌های جمع‌آوری شده در جدول شماره ۲ این طور می‌توان استنباط کرد که تاثیر ماه رمضان در در شعر بیشتر بوده و نشان دهنده اهمیت این مراسم در زمان صفویه است و از طرفی نسبت به سایر آئین‌های مذهبی از تنوع بیشتری در نوع مراسم برخوردار بوده است و در آیین‌های مذهبی گذار شاعر در مجموع تعداد ۱۹۱ بیت شعر خود را به آن گونه مراسم‌ها اختصاص داده که بیشترین مصادیق این حوزه به موضوع مرگ و زندگی است با فراوانی ۱۲۶ بیت و کمترین آن با تعداد ۸ بیت مربوط می‌شود به تولد و آئین‌های مرتبط با تولد در زمان صفویه.

بنابراین در مجموع از داده‌های جمع آوری شده این گونه استنباط می‌گردد که مذهب شیعه با تمام آیین‌های خود به صورت پررنگ در جامعه ساری و جاری بوده است که شاعر هم‌عصر آن دوره به درستی و با تمام جزئیات آیین‌های مذهبی آن دوره را در شعر خود آورده است و صائب سعی نموده است تا آیین‌های برگزار شده در دوره صفویه را همانند یک مورخ و مردم‌شناس، فرهنگ مردم آن زمان را احصاء و در شعر خود بگنجانند. بنابراین در برخی از موارد هم شاعر به عنوان یک منتقد از دین مذهب شیعه و چگونگی بهره برداری مردم از آن انتقاد نموده و اعتقاد داشته است که برخی از آیین‌های وارد شده به مذهب شیعه توأم با خرافات است.

برگزاری مراسم و آیین‌های شیعی، همچون جشن عید غدیر و عزاداری محرم از ابعاد مهم و از مؤلفه‌های پررنگ در زندگی اجتماعی شیعیان عصر صفوی با توجه به اشعار صائب بوده است. این پژوهش حکایت از اهمیت فراوان نقش مذهب در تمامی ابعاد تاریخ اجتماعی شیعیان در عصر صفوی داشته و این که شیعیان آن دوره چگونه با تکیه بر باورها، اعتقادات و برگزاری آیین‌های مذهبی شیعه اعم از گذار و تقویت در جهت حفظ و تحکیم هویت ملی و مذهبی خویش کوشیدند.

آیین‌های مذهبی گذار، مراحل مختلفی از زندگی شیعیان مردم عصر صفوی صائب، از مرحله تولد تا مرگ انسان را در بر می‌گرفت. برای اساس در این دوره برای هر یک از مراحل مختلف تولد، ازدواج، جدایی و طلاق و مرگ و خاکسپاری انسان، آیین‌های ویژه‌ای برگزار می‌شد که بیشتر آن‌ها ریشه در آموزه‌های فقهی و مابقی ریشه در باورهای اجتماعی شیعیان عصر صائب داشت. بدین ترتیب آیین‌های مذهبی گذار، با ریشه‌های مذهبی متناسب با عرف اجتماعی رایج و آمیخته با باورهای عامیانه و خرافی برگزار می‌شد.

آیین‌های مذهبی تقویت در مناسبت‌های مذهبی مشخصی برگزار می‌شدند و گسترش روزافزون داشتند. گروهی از آیین‌ها در زمره آیین‌های سرور و شادمانی و گروهی دیگر در ردیف آیین‌های سوگواری و عزاداری قرار می‌گرفتند که آیین‌های سرور و شادمانی مذهبی در مناسبت‌های عید و شادمانی مذهبی برگزار می‌شدند. مناسبت‌هایی از قبیل عید فطر، عید قربان، عید غدیر و... که از سوی مردم و مریدان صفوی برگزار می‌شد، عید مذهبی قلمداد می‌شد.

آیین‌های سوگواری و عزاداری مذهبی نیز آیین‌هایی بودند که در مناسبت‌های سوگ مذهبی، به ویژه آیین عزاداری محرم و عاشورا برگزار می‌شدند. گروه دیگری از آیین‌های مذهبی تقویت، فرای آیین‌های سرور و سوگواری بودند که در زمان‌های ویژه‌ای برگزار می‌شدند. آیین‌هایی از قبیل آیین‌های ماه رمضان که شامل رسم روزه گرفتن، مراسم افطار، احیاء و شب زنده داری شب‌های قدر و استخاره.....

در مجموع آیین‌های مذهبی تقویت در شعر صائب عصر صفوی بخشی با پشتوانه فقهی و بخشی نیز غیرفقهی اما مذهبی برپا می‌شدند. این آیین‌ها گرچه ریشه پشتوانه مذهبی داشتند، آرایه‌ها و زوایدی از سوی فرهنگ سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه بدان اضافه می‌شد و بر همین اساس، تعصبات مذهبی، در این آیین‌ها پررنگ می‌شد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم
- آنتونی شرلی، (۱۳۸۷)، «سفرنامه برادران شرلی»، ترجمه آوانس به کوشش علی دهباشی، تهران: نگاه
- احمدی، زهت، (۱۳۹۰)، «در باب اوقاف صفوی»، (مجموعه مقالات) کتابخانه، موزه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- بیک ترکمان، اسکندر، (۱۳۸۲)، «تاریخ عالم آرای عباسی»، تصحیح ایرج افشار، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر
- انگلبرت، کمپفر، (۱۳۶۳)، «سفرنامه کمپفر به ایران»، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی
- براون، ادوارد، (۱۳۶۹)، «تاریخ ادبیات ایران از آغاز صفویه تا عصر حاضر»، ترجمه بهرام مقدادی، مروارید
- بهاءالدین عاملی، محمدبن حسین، (۱۴۲۹ ه. ق)، «جامع عباسی»، تصحیح محققان دفتر انتشارات اسلامی، قم: دفتر انتشارات اسلامی حوزه علمیه قم

- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۶۷)، «التفهیم»، تصحیح جلال الدین همایی، تهران:هما
- جعفری، علی اکبر، (۱۳۸۰)، «اصفهان دنیای هزار و یک شب صفویان»، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، به اهتمام مرتضی دهقان نژاد، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۹)، «صفویه در عرصه دین، فرهنگ سیاست»، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۸)، «تاریخ شیخ در ایران»، چاپ سوم، تهران: علم
- خواندمیر، غیاث‌الدین، (۱۳۸۰)، «تاریخ حبیب‌السیر»، چاپ چهارم، تهران: خیام
- داتیس بتیس و فردبلاگ، (۱۳۷۵)، «انسان‌شناسی فرهنگی»، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی
- دریادگشت، رسول، (۱۳۷۱)، «صائب و سبک هندی»، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد
- دورکیم، امیل، (۱۳۸۳)، «صورت بنیانی حیات دینی»، ترجمه باقر پیرهام، تهران: نشر مرکز
- سانسون، (۱۳۷۷)، «سفرنامه سانسون»، با ترجمه محمد مهربار، اصفهان: انتشارات گلها
- سیوری، راجر، (۱۳۷۸)، «ایران عصر صفوی»، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز
- شاردن، ژان، (۱۳۷۲)، «سفرنامه»: ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس
- شاردن، ژان، (۱۳۳۶)، «سیاحت نامه»، ترجمه محمدعباسی، ج ۴، تهران: امیرکبیر
- صائب تبریزی، میرزا محمدعلی، (۱۳۷۰-۱۳۶۶)، «دیوان»، دوره ۶ جلدی، تصحیح محمد قهرمان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
-، (۱۳۷۳)، «کلیات»، بامقدمه امیری فیروزکوهی، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام
- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۱)، «تاریخ ادبیات در ایران»، جلد پنجم، تهران: فردوس
- صفاکیش، حمیدرضا، (۱۳۹۰)، «صفویان در گذرگاه تاریخ»، تهران: سخن
- طبری، احسان، (۱۳۵۸)، «برخی بررسی‌ها درباره جهان بینی‌ها و جنبش‌های اجتماعی در ایران»، انتشارات آلفا
- کسروی، احمد، (۱۳۲۲)، «شیخ صفی و تبارش»، کتابخانه پایدار

- گلچین معانی، احمد، (۱۳۶۵)، «فرهنگ اشعار صائب»، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی
- گلچین معانی، احمد، (۱۳۸۱)، «فرهنگ اشعار صائب دوره دوجلدی»، تهران: امیر کبیر
- ماسه، هانری، (۱۳۸۷)، «معتقدات و آداب ایرانی از عصر صفوی تا دوره پهلوی»، تهران: انتشارات شفیع
-،، (۱۳۵۷)، «معتقدات و آداب ایرانی»، ترجمه مهدی روشن ضمیر، تبریز: تاریخ و فرهنگ ایران
- مجلسی، محمدتقی، (۱۴۱۴ ه. ق)، «لوامع صاحبقرانی»، ج ۶، قم: موسسه اسماعیلیان
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۴)، «تاریخ گزیده»، تصحیح عبدالحسین نوایی، چاپ سوم، تهران: امیر کبیر
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۶)، «خدمات متقابل اسلام و ایران»، مجموعه آثار، ج ۱۴، تهران: صدرا
- میراحمدی، مریم، (۱۳۶۳)، «دین و مذهب در عصر صفوی»، تهران: امیر کبیر
- ناجی، محمدیوسف، (۱۳۸۷)، «رساله در پادشاهی صفوی، به کوشش رسول جعفریان، تهران: کتابخانه موزه

مقالات

- جعفری، علی اکبر، (۱۳۸۰)، «اصفهان دنیای هزار و یکشب صفویان»، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، به اهتمام دکتر مرتضی دهقان نژاد، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان